

SUMMERY

“The Study of Influence of Right to Inforation on Good Govername :” Special Reference to Revenue Dept. of Parbhani Dist.
माहिती अधिकाराचा सुशासनावरील परिणामाचा अभ्यास : विशेष संदर्भ परभणी
जिल्ह्यातील महसूल विभाग

प्रस्तावना आणि विषय प्रवेश

प्रस्तावना

रुसोच्या मते "Man is bron free, however he is everywhere in chains" (Rousseu Contract of Social, ८२३) व्यक्ती हा निसर्गतःच स्वतंत्र आहे पण विशिष्ट प्रकारच्या मानवी समुदायाच्या शृंखलेने तो बंदीस्त झालेला आहे. "१ म्हणजेच जो हक्क तुम्हाला निसर्गतःच प्राप्त झाला आहे त्या हक्काला डावलून टाकण्याचाच जर प्रयत्न केला तर प्रत्येकाचे अस्तित्व धोक्यात येते. मानवाला त्याच्या अस्तित्वासाठी स्वातंत्र्याची गरज भासते आणि लोकशाहीप्रधान देशात स्वातंत्र्याला अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. खऱ्या लोकशाहीला अर्थ जाणून घ्यायचा असेल तर त्यामध्ये माहितीचे अस्तित्व असणे आवश्यक आहे कारण माहिती हे प्रत्येक राष्ट्रातील नागरिकांच्या हातात असलेले एक साधन आहे. ते साधन समाजाच्या प्रतिष्ठेसाठी नागरिकाला सहभागी करण्यासाठी प्रवृत्त करते. नागरिक जेवढे जास्त माहिती बाबत सुजान असतील तेवढेच ते समुदायाच्या गरजा आणि शासन यांना प्रत्यक्षपणे जबाबदार असतात याचे कारण म्हणजे शासनाने घेतलेले निर्णय हे समाजासाठी कितपत योग्य आहेत ते समजण्यासाठी त्यांना माहितीची आवश्यकता असते. जर व्यक्तीला माहितीचे ज्ञानच नसेल तर व्यक्ती तिच्या अधिकाराचा आणि कर्तव्यांचा एक जबाबदार

नागरिक म्हणून राष्ट्राला कोणताही हातभार लावू शकत नाही. समकालीन माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये माहिती अधिकाराचे स्वातंत्र्य हे सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासाबाबत मैलाचा दगड ठरले आहे.

माहितीचा अधिकार कायदा हा प्रत्येक व्यक्तीचा मूलभूत अधिकार आहे आणि तो वारसा हक्काने प्राप्त न होता कायद्यानेच तो प्राप्त झाला आहे. भारतासारख्या लोकशाहीप्रधान राष्ट्रात माहितीचा अधिकार हा व्यक्तीच्या मूलभूत अधिकाराचा पायाच झालेला असून लोकशाहीप्रधान राष्ट्रामध्ये एखाद्या माहिती पासून दूर गेलेल्या व्यक्तीला देशांतर्गत घेतलेले निर्णय त्याबद्दल कोणताही फायदा मिळू शकत नाही कारण त्या व्यक्तीची गरज आणि शासनाचे निर्णय यामध्ये खूप तफावत येते म्हणून आज जगातील बहुतांश राष्ट्रातील प्रत्येक शासनाने माहितीचा अधिकार हा लोकशाहीच्या मूलभूत तत्वांचा आधार असल्याचे स्पष्ट केले. आधुनिक काळात नागरीसमाज, आंतरशासनातील संस्था आणि नागरीक यांच्यात माहितीच्या अधिकाराची जागतिक चळवळ सुरु झालेली दिसत आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने संयुक्त राष्ट्र संघटना, राष्ट्रकुल देश, अमेरिकन राज्य, Concil of Europe इत्यादी राष्ट्रांनी संबंधित काळात झालेल्या पूर्ण घडामोडीची माहिती जनतेच्या समोर ठेवण्याचे धाडस केलेले आहे.

" भारताच्या संविधानामध्ये भारत हा एक सार्वभौम, धर्मनिरपेक्ष, समाजवादी, लोकशाहीप्रधान, प्रजासत्ताक राज्य असेल असे म्हटले आहे." यात भारतातील प्रत्येक नागरिकास सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक न्याय बरोबरच विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य प्रदान केलेले आहे. तसेच प्रत्येक नागरिकांत विशिष्ट दर्जाची व संधीची समानता असेल असेही स्पष्ट केलेले आहे. यामध्ये देशाच्या एकात्मतेला कोणतीही बाधा न येण्यासाठी नागरिकांत बंधुता निर्माण करण्यासाठी २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान

अंगिकृत आणि अधिनियमित करुन सर्व नागरिकांना ते अर्पण करण्यात आलेले आहे. लोकशाहीप्रधान राष्ट्रामध्ये जनतेचा राजकारणात सक्रिय सहभाग असणे महत्त्वाचे असते. कारण लोकशाहीमध्ये लोकांनी, लोकांकडून निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीकडून शासन चालवले जाते. जर ही लोकशाही शासन पद्धती यशस्वी व्हायची असेल तर त्या राष्ट्रातील नागरिकांना स्वतःच्या हक्काबद्दल जागृत असणे महत्त्वाचे ठरते, आणि त्यासाठीच नागरिकांना माहिती सहज उपलब्ध होणे गरजेचे ठरते.

प्राचीन काळातील नगर राज्यांचा विचार केल्यास त्यावेळेस प्रत्येक कायदा आणि नियम सर्वच्या सर्व नागरिक एकत्र येऊन चर्चा करुन तो संमत करीत असत. "ग्रीक नगर राज्यातील अथेन्स मध्ये प्रत्येक नागरिक हा विधीमंडळाचा सभासद असे आणि सेनापती व न्यायाधीश यांची मतदानाच्या पद्धतीने निवड करण्याचा अधिकार त्याला होता." ग्रीक नगर राज्यात जरी ही व्यवस्था अस्तित्वात असली तरी ती पूर्णतः दोषमुक्त नव्हती. कारण समाज व्यवस्थेतील केवळ राज्यकर्ते, सेनापती, न्यायाधीश यांनाच विधी प्रक्रियेबाबत अधिकार प्राप्त होते आणि सर्वसामान्य नागरिकांना या अधिकारापासून वंचित ठेवले होते. परंतु जसा जसा काळ बदलत गेला तस तसे प्रत्येक राष्ट्राची समाजव्यवस्था आणि शासनव्यवस्था बदलत गेली. आज मानव माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये वावरत आहे. स्वतःच्या हक्कांचा मनासारखा वापर करण्यासाठी बहुतांश राष्ट्रांनी लोकशाहीप्रधान शासन व्यवस्था स्विकारली आहे. भारतासारख्या सांस्कृतिक, भाष्यीक आणि प्रांतीक वैविध्यपूर्ण राष्ट्रात सर्वच नागरिकांनी एकत्र येऊन निर्णय घेणे शक्य नसते म्हणून आपण आपली शासनव्यवस्था लोकप्रतिनिधींच्या मार्फत चालवतो. भारतात सर्वसामान्यपासून ते समाजातील सर्वच स्तरातील नागरीक प्रत्यक्षरितया प्रतिनिधींना निवडून देतात. हे निवडून दिलेले प्रतिनिधी केंद्रस्तराव

आणि घटकराज्यांमध्ये कायदे करतात, धोरण ठरवतात आणि कार्यकारी मंडळ व प्रशासन त्यांनी ठरविलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी करतात." नागरिकांचा सहभाग हा फक्त प्रतिनिधी निवडून देण्यापुरताच मर्यादित असेल तर, ती व्यवस्था पुरेशी लोकशाही व्यवस्था आहे, असे मानणे बरोबर नाही. " हे न्या.नरेंद्र चपळगांवकरांनी स्पष्ट केले आहे. यावरून असे सिद्ध होते की, जरी नागरिकांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी जे काही निर्णय घेतील त्या सर्वांनाच आपण स्विकारू असे नसून ते कितपत योग्य आणि अयोग्य आहेत हे सिद्ध करण्याचा अधिकार जो पर्यंत नागरिकांना प्राप्त होत नाही तो पर्यंत खऱ्या अर्थाने लोकशाही रुजली असे म्हणता येत नाही.

भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेत म्हटल्याप्रमाणे प्रत्येक नागरिकास न्याय, स्वातंत्र्य आणि समानेचा हक्क प्राप्त झाला आहे. राज्यघटनेतील भाग तीन मध्ये १२ ते ३५ या अनुच्छेदात नागरिकांना मूलभूत हक्क प्रदान करण्यात आलेले आहेत. या हक्कांना कायदेशीर अधिष्ठान असून व्यक्ती, संस्था किंवा राज्याद्वारा या हक्कांची पायमल्ली झाली तर न्यायालयामार्फत दाद मागता येते. म्हणून त्यांना कायदेशीर हक्क असेही म्हणतात. यामध्ये प्रामुख्याने १) समानतेचा हक्क २) व्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क ३) पिळवणुक विरोधी हक्क ४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क ५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क ६) घटनात्मक उपाययोजनांचा हक्क. या सर्व हक्कांमध्ये महत्त्वाचा हक्क म्हणजे भारतीय राज्यघटनेत कलम १९ (१) (अ) नुसार प्रत्येक नागरिकास जो व्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क प्राप्त झालेला आहे. त्यात A) भाषण व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य B) शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य C) अधिसंघ व संघ बनविण्याचे स्वातंत्र्य D) भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य F) कोणताही पेशा आचरण्याचे किंवा

कोणताही व्यवसाय,व्यापार किंवा धंदा चालविण्याचे स्वातंत्र्य असेल असे स्पष्ट केले आहे.

भारतीय राज्यघटनेनुसार प्रदान केलेल्या वरील हक्कानुसार प्रत्येक व्यक्तीने, लोकशाहीप्रधान भारत देशात सर्वाजनिक जीवनातील प्रत्येक महत्त्वाच्या बाबीवर मतप्रदर्शन करून राज्यकारभारात सहभागी असणे अपेक्षित आहे. मूलभूत हक्कानुसार प्राप्त झालेल्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यानुसार नागरिकांना त्यांचे स्वतंत्र मत मांडण्यासाठी शासनाच्या कार्यपद्धतीची माहिती आणि समाजाच्या सार्वजनिक हितासाठी घेतलेले निर्णय इत्यादी बाबी कशा हाताळल्या जातात याची माहिती मिळणे आवश्यक आहे. प्रो. लास्कीच्या मते, " व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी मूलभूत अधिकारांची गरज असते. प्रत्येक व्यक्तीला तिचा राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकास साधता आला पाहिजे, अशी परिस्थिती राज्याने निर्माण केली पाहिजे. राज्याकडून जेव्हा व्यक्ती विकासासाठी आवश्यक असणारी तरतुद निर्माण केली जाते तेव्हा व्यक्तीला काही अधिकार प्राप्त होतात. अशा अधिकारातूनच व्यक्तीस्वातंत्र्य निर्माण होत जाते. काही वेळा राज्याकडून व्यक्तीच्या अधिकारावर मर्यादा पडतात. जुलमी राजवटीत तर व्यक्तीच्या अधिकाराचा संकोच होतो आणि व्यक्ती स्वातंत्र्य धोक्यात येते. तेव्हा व्यक्ती स्वातंत्र्याची जोपासना करण्यासाठी आणि राज्यसंस्थेच्या नियंत्रणाच्या अधिकारावर काही प्रमाणात मर्यादा घालण्यासाठी काही उपाय, तरतुदी किंवा अधिकार निर्माण केले जातात आणि अशा अधिकारांना राज्यघटनेत सामावून घेऊन न्यायालयीन संरक्षण दिले जाते. यास मौलिक अधिकार असे संबोधले जाते." थोडक्यात सांगायचे तर लास्कीच्या मते राज्याने दिलेले प्रत्येक अधिकार व्यक्तीस्वातंत्र्य धोक्यात येते.तेव्हा व्यक्तीस्वातंत्र्याची जोपासना करण्यासाठी व्यक्तीला हा संकोच कोणत्या कारणामुळे झाला हे माहिती करून घेण्याचे स्वातंत्र्य दिले गेल्यास

व्यक्तीस्वातंत्र्य सुरक्षित राहू शकते. याचाच अर्थ प्रत्येक घटनेची माहिती नागरिकास प्राप्त झाली तर या अधिकारांना महत्व प्राप्त होईल.

भारतीय राज्यघटनेतील कलम १९ मधील १ ते ६ यांचा विचार केल्यास नागरिकांना दिलेली स्वातंत्र्ये ही मर्यादीत स्वरूपाची आहेत, असे स्पष्ट होते. भारतीय घटनेने दिलेल्या स्वातंत्र्याचा वापर हा व्यक्तीकडून अमर्यादितपणे होऊ लागला तर ते स्वातंत्र्य समाजहिंतांना घातक ठरेल, असे घटनाकारांना वाटल्याने त्यांनी १ ते ६ या उपकलमांना काही मर्यादा घातल्या आहेत. ए.के. गोपालन विरुद्ध मद्रास राज्य या खटल्याचा निर्णय देतांना न्या. बी.के. मुखर्जी असे म्हटले होते की, "बंधनाशिवाय अमर्याद स्वातंत्र्य असू नये कारण अशा अनिर्बंध स्वातंत्र्यामुळे अराजकता निर्माण होईल. भारतीय राज्यघटनेने जनतेला अधिकार देऊन व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि सामाजिक नियंत्रण यात समतोल साधलेला आहे. अर्थात स्वातंत्र्याच्या अधिकारावर घालण्यात येणाऱ्या मर्यादा योग्य आणि आवश्यक असाव्यात. जर या मर्यादा अयोग्य आणि अनावश्यक असतील तर घटनेने दिलेली स्वातंत्र्ये धोक्यात आल्याशिवाय अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याबरोबरच (माहिती) इतर स्वातंत्र्यावर मर्यादा लादल्या असल्याने माहितीच्या स्वातंत्र्याची गरज भासू लागली.

१९७५ मध्ये राजनारायण विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य यामध्ये झालेल्या खटल्याचा जो निर्णय झाला त्याबाबत न्या. मॅथ्यू म्हणतात-

"In a Government of responsibility like ours, where all the agents of the public must be responsible for their conduct, there can be but few secretes. The People of this country have right to know every public act everything that is done in a public way, by their public functionaries. They are entitled to know the particulars of every public transaction in all its bearings."

आपले शासन हे लोकांप्रति जबाबदार असून, शासनाच्या प्रत्येक कार्याबद्दल देशातील नागरिकांना सार्वजनिक व्यवहार आणि इतर बाबी जाणून

घेण्याचा अधिकार आहे. तसेच शासनाच्या सार्वजनिक उपक्रमाबद्दल जनतेला माहिती असणे आवश्यक आहे. सध्याचे युग हे माहिती आणि तंत्रज्ञानाचे युग असून भारतासारख्या देशात माहिती घेण्याचे महत्त्व वाढले आहे. कारण माहिती किंवा ज्ञान हे लोकांच्या एकंदरीत विकासातील अडचणी व अडथळे दूर करण्यासाठी महत्त्वाचे ठरू शकते.

नागरिकांतील महत्त्वाचा दुवा आहे. त्यामुळे प्रसारमाध्यमांना प्रभावी बनणे महत्त्वाचे ठरते. जर प्रसारमाध्यमांनीच शासनाच्या निर्णयांची माहिती नागरिकांपर्यंत पोहचवली नाही तर त्यांना काहीच महत्त्व मिळत नाही आणि यदाकदाचित प्रसारमाध्यमांनी हीच माहिती अपूर्ण प्रकारची दिल्यास त्यांची त्रेधा उडू शकते. यातून त्यांचे नागरिकांशी असलेले संबंध दुरावण्याची शक्यता असते. त्यामुळे सामान्य नागरिक हे आपणच समजून प्रत्येक क्षेत्र व कार्याची माहिती जाणून घेणे व ती नागरिकांपर्यंत पोहचवणे तसेच नागरिकांवर होत असलेल्या अन्यायाबद्दलची माहिती या कायद्याद्वारे प्रसारमाध्यमांना मिळणार असल्याने ते प्रभावीपणे कार्य करू शकतील.

थोडक्यात पादर्शकता, उत्तरदायित्व, माहितगार नागरिक, प्रशासकीय कार्यक्षमता, भ्रष्टाचाराला विरोध सर्वसामान्यांचे सबलीकरण हे माहिती अधिकाराचे महत्त्वाची उद्दिष्टे असून खुले प्रशासन हा माहिती अधिकाराचा आत्मा होय. त्यामुळे प्रशासनात सुसूत्रता, पारदर्शकता येणे अपेक्षित आहे आणि हे शक्य झाले तरच त्यातूनच लोकशाहीचे सक्षमीकरण होईल यात शंका नाही.

संशोधन समस्या (Research Problem)

२६ जानेवारी १९५० ला भारत प्रजासत्ताक राष्ट्र बनले. त्या दिवासापासून देशात प्रजासत्ताक आले. गणराज्य, प्रजातंत्र, लोकशाही, स्वातंत्र्य सर्वसामान्यांना मिळाले. पण खरे स्वराज्य जनतेपर्यंत पोहोचले नाही. स्वातंत्र्यापूर्वी म.गांधींनी

म्हटले होते की, "काही मूठभर लोकांच्या हातात सत्त देऊन खरे स्वराज्य साकार होणार नाही, तर सत्तेच्या दुरुपयोगाला विरोध करण्याचे सामर्थ्य सर्व जनतेला प्राप्त होईल तेव्हाच खरे स्वराज्य साकार होईल. " आपला देश प्रजासत्ताक बनला पण लोकांना माहितीचा अधिकार मिळाला नाही. "वस्तुतःहा अधिकार स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात मागण्यात आला होता. " त्याकाळात भारतावर ब्रिटिशांचे शासन होते. ब्रिटिशांनी माहितीचा अधिकार भारतीयांना न देता १९२३ मध्ये ऑफिशियल सिक्रेट ॲक्ट नावाचा गोपनीयतेचा कायदा तयार केला. याचे कारण ब्रिटिशांना भारतीय समाजावरची आपली सत्ता संपुष्टात आणायची नव्हती. या गोपनीयतेच्या कायद्यामुळे तत्कालीन भारतात अपारदर्शी प्रशासन यंत्रणा अधिक मजबूत होऊन तिचा उद्रेक होण्याऐवजी ती तशीच टिकून राहिली. तो कायदा स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरही टिकून राहिला. खरे तर लोकशाहीत गोपनीयतेच्या कायद्याची गरज नाही. हाच कायदा लोकशाहीचा शत्रू झाला. या कायद्याने नागरिकांचे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यच हिरावून घेतले होते.

आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळून ६५ वर्ष पूर्ण झाली असली तरी आपण इंग्रजांच्या राजवटी सारख्याच पारतंत्र्यात राहत होतो. आपणास स्वातंत्र्य प्राप्त झाले असतांनाही आपल्याच स्वराज्यात आपल्याच काही मर्यादित लोकांच्या अधिकाराखाली वागावे लागत होते. लोकशाही मध्ये प्रत्येक व्यक्तीला माहिती देण्याचे आणि घेण्याचे स्वातंत्र्य असते पण आपल्या शासकीय व्यवस्थेत नागरिकांना प्राधिकरणातील सनदी नोकर वर्गाच्या मनमानी कारभाराला बळी पडावे लागत होते. म्हणजेच आपली लोकशाही ही हुकूमशाहीपेक्षा धोकादायक ठरत होती. असे का घडत असावे ? स्पष्ट आहे की, शासकीय व्यवस्थेत काही मुठभर लोकांचीच सत्ता होती, प्रशासकीय पारदर्शकता, विश्वासाहता आणि खुलेपणा यांचा अभाव दिसत होता. सामान्य भारतीय नागरिकाला सरकारच्या

कारभाराविषयी, कामकाजाविषयी, शासनाने घेतलेले निर्णय या विषयी माहिती मिळत नव्हती. शासनाकडून अनेक रोजगाराच्या योजना, दारिद्र्य निर्मूलन, शिक्षण,सिंचन, स्वच्छता या क्षेत्रात संयुक्तपणे किंवा स्वतंत्रपणे पैसा खर्च केलाजात होता. केंद्राकडून खर्च झालेला पैसा आणि लाभ हा सामान्य नागरिकांपर्यंत पोहचत नव्हता. सरकारकडून विविध योजनांसाठी दिलेला पैसा नागरिकांपर्यंत का पोहचत नव्हता कारण की शासकीय कार्य पद्धतीत गुप्ततेला मोठ्या प्रमाणात महत्त्व दिलेले होते. "भारताच्या राज्यघटनेतील कलम ३ (३.४) यानुसार जी माहिती राज्य विधानसभेला आणि संसदेला नाकारली जाऊ शकत नाही, अशी माहिती कोणत्याही व्यक्तीने मागितली तर ती माहिती माहिती अधिकाऱ्याने त्या व्यक्तीला पुरवली पाहिजे." हा नियम असतानाही गोपनीयतेची मानसिकता राजकीय पदाधिकारी व शासकीय अधिकारी यांच्या फायद्याची होती. म्हणून ती टिकून राहिली. त्यातूनच नागरिकांच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर गदा आली.

लोकशाहीप्रधान राष्ट्रामध्ये शासन व्यवहारात नागरिकांचा सहभाग महत्वाचा असतो. भारतात सामाजिक उपक्रम आणि जनमत यांना महत्त्व दिले जाते. शासन फक्त उच्चभ्रू लोकांचाच विचार करते आणि सर्वसामान्य नागरिकांचा त्यांना विसर पडतो. हा गैरसमज दूर करण्यासाठी भारतीय घटनेने सर्वाना समानतेचे स्वातंत्र्य दिले असले तरी माहिती प्राप्त करून घेण्याचा अधिकार सर्वाना प्राप्त झाला नव्हता. हा विरोधाकास का ? याबाबत मा. अण्णा हजारे म्हणतात की, "भारत हे गणराज्य आहे. येथे लोकच राज्यकर्ते आहेत, शासनकर्ते त्यांचे प्रतिनिधी आहेत. सरकारी पैसा हा लोकांचा पैसा आहे, कारण लोकच सरकार आहेत. ज्याप्रमाणे सनदी नोकर आणि कर्मचारी हे शासकीय नोकर आहेत, त्याचप्रमाणे लोकप्रतिनिधी हे लोकसेवक आहेत. नोकराने मालकाला

माहिती देण्याचे नाकारले आहे असे आपण कधी ऐकले आहे का ? आपल्याच लोकशाहीत मात्र आपल्या सरकारकडून लोकांना माहिती नाकारली जाते हे अतर्क्य आहे. " थोडक्यात लोक आपल्या हक्काबाबत जागरूक नाहीत आणि शासनकर्ते आपल्या मालकाच्या अज्ञानाचा फायदा घेत आहेत. आपल्या देशातील नागरिकांना शासकीय विभाग कशी कामे करतात, कोणत्या पद्धती अवलंबितात, जनतेस कशा प्रकारची सेवा देतात त्याच बरोबर विविध खात्यातील न्यायालयीन प्रशासकीय विभागांच्या फाईल, स्वतःच्या एखाद्या अर्जाबाबतची सद्यस्थिती किंवा इतर अर्जाबाबतची माहिती, परिसरात चालू असलेल्या विकास कामाबाबत, कामाच्या निविदा, साहित्याची पाहणी, निविदांचा तुलानात्मक तक्ता, शासकीय इस्पितळातील औषधी साठा, सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतील स्वस्थ धान्य दुकानातील साठा, निवडणुकीस उभे राहणाऱ्या उमेदवाराचे पूर्व चारित्र्य, शासकीय योजनेतील विविध लाभार्थी तसेच प्रशासकनाकडून एखाद्या व्यक्तीचा अर्ज का नाकारण्यात आला याबाबत कोणत्याही प्रकारची माहिती घेण्याचा अधिकार नागरिकांना नव्हता. त्यातून अनेक समस्या निर्माण झाल्या होत्या.

"प्रत्येक उदारमतवादी लोकशाहीची वाटचाल खुली शासन व्यवस्था असणाऱ्या मुक्त समाजाच्या दिशेने चालू आहे आणि आपला देशही त्याला अपवाद नसावा असे मत भ्रष्टाचार कमी होण्यास मदत झाली काय ? या कायद्यामुळे नागरी हक्कांचे रक्षण होत आहे काय ? नागरिकांचा प्रशासनातील सहभाग वाढला आहे का ? इत्यादी समस्या प्रशासकीय व्यवस्थेत अस्तित्वात आहेत. त्या समस्या सोडविण्यासाठी वरील विविध प्रश्नांचा शोध घेणे आवश्यक ठरते.

अध्ययन विषयाचे महत्त्व (Significance of the Study):

भारतीय राज्यघटनेनुसार भारत हे लोकशाही प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून घोषित केले आहे. हा उद्देश साध्य करण्यासाठी राज्यघटनेने कार्यकारी मंडळ, कायदे मंडळ आणि न्याय मंडळ या संस्थात्मक संरचनेची निर्मिती केली. काळच्या ओघामध्ये या संघराज्य व्यवस्थेत व त्याच्या विविध संस्थामध्ये तसेच, नागरिकांच्या सहभागातही उदासिनता आल्याचे सकृतदर्शनी दिसून येते. त्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरच्या सहाव्या दशकातही नागरिकांचा राज्यकारभारात मतदानापलीकडे फारसा सक्रिय सहभाग दिसून येत नाही. वास्तविक, भारतासारख्या प्रातिनिधिक लोकशाही राष्ट्रात सार्वजनिक जीवनातील प्रत्येक महत्वाच्या बाबीवर हिरीरीने मतप्रदर्शन करून नागरिकांकडून राज्यकारभारात उत्स्फूर्त सहभाग अपेक्षित आहे. राज्यघटनेत त्यासाठीच नागरिकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य मूलभूत हक्क म्हणून बहाल केले आहे. अर्थात, नागरिकांना त्यांचे माहितीपूर्व मत मांडण्यासाठी, शासनाच्या कार्यपद्धतीची आणि सार्वजनिक हिताच्या बाबी कशा हाताळल्या जातात याची माहिती मिळणे आवश्यक आहे. ही माहिती नागरिकांना प्राप्त व्हावी हा माहिती अधिकार कायदा लागू करण्यामागचा मुख्य हेतू होता. हा हेतू सफल झाला का हे पाहण्यासाठी प्रस्तुत अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

भारतीय राज्यघटनेच्या १९ व्या कलमांतर्गत असलेल्या मूलभूत हक्कापैकी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर आधारित असा हा कायदा आहे. आपले सरकार किंवा सरकारी नियंत्रणाखालील सार्वजनिक संस्था कशा प्रकारे काम करतात याची माहिती आपणास नसेल तर त्यावर आपण योग्य मतप्रदर्शन करू शकणार नाही. या मुद्द्याला १९७७ पासून सर्वोच्च न्यायालयाच्या अनेक निकालांनी पुष्ट दिलेली आहे. न्यायालयाच्या अनेक निकालांनी पुष्टी दिलेली आहे. लोकशाहीत लोक हे सरकारचे मालक आहेत. म्हणून सरकारच्या कामकाजाविषयी माहिती

मिळविण्याचा हक्क त्यांना आपोआपच प्राप्त होतो. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि राजकारभारात अभ्यासू नागरिकांचा सहभाग यांची सांगड असणे आवश्यक असल्याची भूमिका जगभरातील लोकशाही राष्ट्रामध्ये मान्य झाली आहे. या दृष्टीने हा अधिनियम सरकारी कामकाजातील तथाकथित गोपनीयता नाहीशी करून जनतेचा शासकीय कामकाजातील सहभाग वाढविणारा आहे. समृद्ध लोकशाहीचा पाया किंवा नागरिकांची खरीखुरी सनद म्हणून हा कायदा ओळखला जाईल. स्वराज्य मिळाले, पण सुराज्य कोठे आहे या प्रश्नाचे उत्तर या कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीतून मिळणार आहे. प्रस्तुत अभ्यासातून ज्या उद्देशांच्या पूर्तीसाठी हा कायदा निर्माण केला त्याची पूर्तता झाली किंवा नाही याचा शोध घेणे महत्वाचे वाटले.

केंद्रसरकारने माहितीचा अधिकार २००५ अंमलात आणला आणि सर्व नागरिकांना संसदेच्या आणि राज्य विधानमंडळाच्या सदस्या इतके अधिकार प्राप्त झाले असून या अधिनियमामुळे शासकीय कार्यात पादरर्शकता निर्माण झाली काय ? त्याचबरोबर प्रशासनात जबाबदारीची जाणीव आणि नागरिकांप्रती उत्तरदायित्वाची भावना निर्माण झाली काय ? माहिती मागणे हा नागरिकांचा घटनात्मक अधिकार बनला असून माहिती देणे ही घटनात्मक जबाबदारी किंवा कर्तव्य बनले आहे ? या अधिकारामुळे नागरिकांच्या मूलभूत अधिकाराचे रक्षण होत आहे काय ? नेमकी कोणती माहिती मिळावावी, कशी मिळावावी, किती मुदतीत मिळावावी या विषयीच्या व्यवहार्य शासकीय पद्धतीची आखणी या कायद्याने करून दिली आहे. तसेच प्रथम आणि द्वितीय अपिलांची तरतुदही यात आहे. माहिती न देणाऱ्या संबंधित अधिकाऱ्याला आर्थिक दंडाची तरतुदही या कायद्यात केली आहे. हा कायदा प्रशानावर अंकुश ठेवून कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीला चालना देणारा असल्याने याबाबत वस्तुस्थिती काय आहे हे अभ्यासपूर्वक मांडण्यासाठी प्रस्तुत अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

माहिती अधिकाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

प्रस्तावना :

माहिती अधिकार कायद्याच्या निर्मितीला खऱ्या अर्थाने पाठबळ मिळाले ते सन १९९० नंतरच. जागतिक स्तरावर कार्यरत असणाऱ्या जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या वित्तीय संस्थांनी धोरणात्मक पाऊल म्हणून वित्तपुरवठा करतांना शासकीय क्षेत्र भ्रष्टाचारमुक्त आणि अधिक पारदर्शी बनविण्याची अट प्रत्येक विकसनशील राष्ट्रासमोर ठेवली. सन १९९० पर्यंत जगातील केवळ १३ देशांनीच राष्ट्रीय स्तरावर माहितीचा अधिकार कायदा लागू केला होता. त्यानंतर आशिया खंडात जपान, दक्षिण कोरियासह अनेक राष्ट्रांनी हा कायदा अंमलात आणला. परिणामी, आज जगातील ८५ पेक्षा अधिक देशात माहिती अधिकाराचा कायदा लागू झाला आहे. मुळातच नव्वदचे दशक हे माहितीच्या विस्फोटाचे दशक मानले जाते. उदारमतवादी आणि प्रगल्भ लोकशाहीसाठी माहितीचे प्रवाह खुले असेल पाहिजे असे या काळात अधिकच स्पष्ट होत गेले आणि जगभरातील लोकशाही देशांनी स्विकारले. नव्वदच्या दशकात जगात आंतरराष्ट्रीय धोरणांचा सकारात्मक परिणाम म्हणूनच माहिती अधिकाराची प्रक्रिया गतिमान होत गेली.

माहितीच्या अधिकार कायद्याला केवळ प्रशासन सुधारण्याचा कायदा असे न मानता, सर्वत्र मूलभूत मानवी अधिकार म्हणून मान्यता मिळाली आहे. दक्षिण आफ्रिकेत शासकीय क्षेत्राबरोबरच खाजगी क्षेत्रालाही या कायद्याच्या चौकटीत आणावे, यासाठी प्रयत्न सुरु आहेत. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर स्थापन झालेल्या संयुक्त राष्ट्रसंघाने देखील माहितीचा अधिकार नागरिकांना असावयास पाहिजे, असा विचार मांडल्याने जगातील विविध देशांनी या अधिकाराचा समावेश राज्यघटनेत करून हा अधिकार बहाल केला. आपल्या देशाच्या राज्यघटनेत माहिती अधिकाराचा स्पष्ट उल्लेख नसला, तरी तो

मूलभूत अधिकारात अंतर्भूत असल्याचे मानले जाते. अशा या माहिती अधिकार कायद्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पुढीलप्रमाणे

जागतिक संदर्भ

कोणत्याही राष्ट्रामध्ये एखादा कायदा नव्याने निर्माण केला जात असल्यास सर्वप्रथम त्या कायद्याची अंमलबजावणी करणे महत्वाचे ठरते. ही अंमलबजावणी करतांना सरकारला त्यांच्या विविध अंतर्गत धोरणांमध्ये कधीकधी बदल करावा लागतो. याशिवाय प्रस्थापित शासना बरोबरच त्या राष्ट्रातील नागरी समाजालाही नव्याने निर्माण केलेले अधिकार आणि कायदा याबद्दल जागरूक राहावे लागते. जबाबदार शासन पद्धतीत व्यक्तीला अधिकार दिले गेले असले तरीही शासन हे अधिकार, निर्णय कधीकधी लांबणीवर टाकते, बऱ्याचदा कायद्यातील तरतुदीनांही अनेकदा पूर्णविराम मिळतो. प्रत्येक अधिकाऱ्यामध्ये परिपूर्णता असणे स्वाभाविकतः शक्य नसते. अर्थातच माहितीचा अधिकार कायदा हा मूलभूत हक्का एवढाच आवश्यक असला तरी जगातील बहुतांश राष्ट्रांमध्ये हा कायदा म्हणावा तेवढा प्रभावी ठरू शकला नाही.

जगात पहिल्यांदा माहितीचा अधिकार "स्वीडन" राष्ट्राने १७७६ मध्ये नागरिकांना प्रदान केला. या कायद्याचे महत्त्व विविध राष्ट्रांना जरी वाटत असले तरी या कायद्याबाबतची जाणीव काही राष्ट्रांमध्ये योग्य प्रकारे होऊ शकली नाही. झिम्बाबे राष्ट्राने गुप्ततेचा कायदा आणि माहितीच्या कायद्यांमध्ये वृत्तत्रांवर अनेक प्रकारची बंधने लादली गेली आणि या अधिकाराने मिळणाऱ्या पूर्ण तरतुदींना स्थगिती आली. पेरुग्वे मध्ये भाषणावर बंधने आल्याने प्रसारमाध्यमे आणि नागरी समाज यांनी सरकार विरुद्ध बंड पुकारून निर्माण केलेला प्रस्थापित कायदा हा अयोग्य स्वरूपाचा असून तो तात्काळ रद्द करावा असे सांगण्यात आले. सर्बियामध्ये जन माहिती अधिकाऱ्यामार्फत कायद्यातून मिळणारी माहिती लोकांपासून दूर ठेवण्यात येत होती. अल्बानियामध्ये हे अधिकार नव्याने

निर्माण केले असले तरी त्याची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी होऊ शकली नाही. याचे कारण म्हणजे तेथील शासन पद्धती आणि नोकरशाळा यांच्यात असलेला निरुत्साह हाये. वरील विशिष्ट राष्ट्रात जनकल्याणपुरक शासन व्यवस्था अस्तित्वात नसल्याने या देशात माहिती अधिकार कायदा तितक्या प्रमाणात यशस्वी झाला नाही, जेवढा लोकशाहीप्रधान राष्ट्रांमध्ये झाला. हा कायदा स्वीडन बरोबरच फ्रान्स, जर्मनी, डेन्मार्क, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी राष्ट्रात अस्तित्वात आणला गेला.

माहिती अधिकार कायद्याची जागतिक पार्श्वभूमी अभ्यासतांना असे दिसून येते की, विविध आंतरराष्ट्रीय संघटना आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्यानेही या कायद्यास मान्यता दिल्याचे स्पष्ट होते. यात-

The General Assembly Resoloyed १९४६ :

संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेच्या प्रथम अधिवेशनात नागरिकांचे माहिती मिळविण्याचे स्वातंत्र्य हे मूलभूत अधिकारातील एक भाग असून तो संयुक्त राष्ट्रांनी मान्यता दिलेल्या नागरिकांच्या सर्व स्वातंत्र्याची आधारशिला आहे. "Freedom of Information is a fundamental Human Right and the touch stone for all freedoms to" सहभाग जाणून घेणे आणि लोकांना या कायद्यातून प्राप्त होत नसलेली माहिती न देण्याची कारण मीमांसा यातून स्पष्ट होते.

संबंधित नागरिकांनी विचारलेली माहिती २० दिवसांच्या आत देणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक क्षेत्रांशी संबंधित असलेली प्राधिकरणे यांना वेगवेगळ्या योजना प्रसिद्ध करणे किंवा ते कोण कोणत्या कामकाजाची आखणी करतात हे नागरिकासमोर ठेवणे अपेक्षित आहे.

नागरिकांनी मागीतलेली माहिती देण्यासाठी माहिती आयुक्ताची नेमणुक इंग्लंड मध्ये करण्यात आली आहे. जेव्हा माहिती आयुक्त सार्वजनिक सहभागाच्या

संदर्भात निर्णय देतो. त्या निर्णयावर समजकल्याण विभागाचा मंत्री हस्तक्षेप करू शकतो. यामध्ये तो प्राप्त माहितीसठी उच्च न्यायालयाची मदत घेऊ शकतो.

भारतीय संदर्भ :

जगातील आर्थिक, औद्योगिक, सामाजिकदृष्ट्या विकसित असलेल्या किंवा विकासाच्या मार्गावर असलेल्या लोकशाहीप्रधान देशात माहितीचा अधिकार कायदा खूप पूर्वीपासूनच लागू झाला असला तरी भारतात हा कायदा अस्तित्वात येण्यासाठी बरीच वर्षे वाट पाहावी लागली. तसे पाहिले तर स्वीडन या राष्ट्राने जनतेला सर्वप्रथम माहितीचा अधिकार बहाल केला. भारताच्या संदर्भात बोलायचे असेल तर स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राणी व्हिक्टोरियाला महत्वाचे स्थान देता येईल. याचे कारण म्हणजे सन १८५७ च्या विद्रोहानंतर राणी व्हिक्टोरियाने स्वातंत्र्यपूर्ण भारतीय नागरिकांना "हेबीयस कॉर्पस" २२ चा अधिकार प्रदान केला. एखाद्या अधिकाऱ्याने एखाद्या नागरिकला अटक केली असेल किंवा डांबून ठेवले असेल तर सदर व्यक्तीने न्यायालयास विनंती केल्यास न्यायालय वरील आदेशाद्वारे सदर व्यक्तीला कोणत्या कारणासाठी डांबून ठेवण्यात आले आहे त्याचे स्पष्टीकरण करण्यास सांगून त्या व्यक्तीस न्यायालयात उपस्थित करण्यास सांगितले जाते. जर त्यात कायदेशीर बाब नसेल किंवा त्या व्यक्तीस अवैधपणे अटक केली असल्यास न्यायालय त्याची सुटका करण्याचे आदेश देते. थोडक्यात या आदेशाद्वारा व्यक्तीस्वातंत्र्यांचे रक्षण केले जात होते. व्यक्तीस्वातंत्र्यामुळे संबंधीत व्यक्ती न्यायालयाला अटकेबाबत लेखी माहिती अर्जाद्वारे विचारू शकत होता. म्हणजे स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिश शासनाने भारतीय जनतेस व्यक्ती स्वातंत्र्यांतर्गत अंशतःमाहितीचा अधिकार लागू केला होता.

ऑफिशियल सिक्रेट १९२३ :

१५० वर्षांपेक्षा जास्त काळ भारतावर राज्य गाजवणाऱ्या ब्रिटिश सरकारने भारतीय लोकांना त्यांच्या कार्यपद्धतीबद्दल जाणीवपूर्वक दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला आणि यातूनच भारतीय जनतेला बंदीस्त ठेवण्यासाठी सन १९२३ साली ब्रिटिशांनी प्रशासनात ऑफीशियल सीक्रेट्स ॲक्ट (गोपनीयतेचा कायदा) लागू केला. या कायद्या व्यतिरिक्त ब्रिटिश साम्राज्यात सर्वच ठिकाणी वेगवेगळे कायदे अस्तित्वात होते. इंग्रज राज्यकर्ते हे केवळ वसाहतवाद आणि शोषण या हेतूनेच भारतात आले होते. त्यांचे प्रजेशी कोणतेच नाते नसल्याने प्रजेचा खिसा जितक्या बेमालूमपणे कापता येईल तेवढा कापण्याचा प्रयत्न केला. यात त्यांनी कचेरी नावाची बंदीस्त जागेतील दाराआडची कार्य पद्धती स्वीकारली आपले अंतस्थ हेतू समोरच्याला कळू नयेत यासाठी सर्व कारभाराला गोपनीयतेची झालर चढवली आणि या विचारसरणीला गोपनीयतेचा कायदा - १९२३ असे म्हटले जाऊ लागले. राज्यकर्त्यांच्या हातातले कागद प्रजेला दिसणार नाही हे या कायद्याचे ब्रीद वाक्य होते. भारताव्यतिरिक्त इंग्रजांच्या इतर वसाहतीतही हा कायदा थोड्याफार प्रमाणात अस्तित्वात होता. या कायद्याच्या कलम ५ नुसार

" If any Person, retains the sketch, plan, model, article, note or document in his possession or control when he has on right to retain it, or when it is contrary to his duty to retain it, or willfully fails to comply with all directions issued by lawful authority with regard to the return or disposal there of, he shall be quality of offence under this section."

भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर प्रशासनामध्ये चांगल्या प्रकारचे बदल होणे अपेक्षित होते पण गुप्तेचा सुरंग लागलेल्या राज्यकर्त्यांनी इंग्रजांची देणगी

स्वातंत्र्योत्तर काळात सुरु ठेवली. याशिवाय गुप्तेच्या कायद्यामधील काही तरतुदी सौम्य करण्याचा प्रयत्न खूप वेळेस करण्यात आला. परंतु हितसंबंधी लोकांनी तसे होवू दिले नाही. लोकशाहीप्रधान भारतात व्यक्तीस्वातंत्र्याला दगा देऊन राज्यकारभारात येणारी गोपनीयता आणि प्रजेचे होणारे शोषण हे येथील नागरिकांना झालेली खंतच होय म्हणूनच या कल्याणकारी लोकतांत्रिक राज्यात गुप्ततेचा कायदा लवकरात लवकर नाहीसा होणे आणि त्याच्या विरुद्ध टोकाची भूमिका घेणारा माहितीच्या अधिकाराचा कायदा अस्तित्वात येणे अनिवार्यच होते.

भारतीय संविधानातील तरतुदी :

भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना काही मूलभूत अधिकार बहाल केलेले आहेत. यापैकी महत्वाचा म्हणजे स्वातंत्र्याचा अधिकार जो मूलभूत हक्कांच्या तिसऱ्या प्रकरणात कलम १९ नुसार देण्यात आलेला आहे. राज्यघटनेतील कलम १९ नुसार प्रत्येक नागरिकास (क) भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा (ख) शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र जमण्याचा (ग) अधिसंघ वा संघ बनविण्याचा (घ) भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र मुक्तपणे संचार करण्याचा (ड) भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागात राहण्याचा व स्थानिक होण्याचा इत्यादी अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. यानुसार नागरिकाला भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अर्थ, योग्य कल्पना अभिव्यक्त करणे आणि व्यक्तीला आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी योग्य शिक्षण आणि अज्ञानापासून मुक्ती मिळविण्याचा अधिकार आहे. कलम २१ नुसार कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेली कार्यपद्धती अनुसरल्या खेरीज कोणत्याही व्यक्तीला तिचे जीवित किंवा व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यापासून वंचित केले जाणार नाही, असे सांगण्यात आले आहे. म्हणजेच प्रत्येक नागरिकास या कलमानुसार पशुसारखे जीवन जगणे नसून माहितगार आणि अज्ञानापासून मुक्त जीवन जगणे असा होय. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ५१ नुसार नागरिकांच्या मूलभूत कर्तव्यांना आणि विज्ञाननिष्ठ दृष्टीकोनाबरोबरच मानवी मनाचा शोध घेणे, सुधारणावाद यांचा विकास करणे यांचा

समावेश करण्यात आला आहे आणि मूलभूत कर्तव्य बरोबर दरगुणांसाठी प्रत्यत्न करणे अपेक्षित आहे.

भारतीय राज्यघटना आणि गुप्ततेची शपथ :

भारतीय राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकात असे म्हटले आहे की, आम्ही भारताचे नागरिक लोकशाही गणराज्य घडवण्यासाठी, न्याय, स्वातंत्र्य,समता, बंधुता यांचे आश्वासन देण्यासाठी हे संविधान स्वतःला अर्पण करत आहोत. या प्रास्ताविकानुसार प्रत्येक नागरिकाला स्वातंत्र्य,समता यांचा उपभोग घेता यावा यासाठी विविध प्रकारचे मूलभूत अधिकार प्रदान करण्यात आलेले आहेत. या मूलभूत अधिकारावर गदा येवू नये यासाठी घटनात्मक उपायांचा हक्क नागरिकांना देऊन त्यांच्या अधिकाराला विविध कायद्यामार्फत बळकटी प्राप्त करून देण्यात आली आहे.

व्यक्ती स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी घटनेने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार जरी दिला असता तरी त्यात अंतर्भूत असलेला माहितीचा अधिकार जनतेला खऱ्या अर्थाने प्राप्त होऊ शकला नाही. भारताच्या तुलनेत इतर देशांमध्ये माहितीचा अधिकार कायदा खूप लवकर नागरिकांना प्रदान करण्यात आला. भारतामध्ये माहिती अधिकार कायद्याची अंमलबजावणी लवकर न होऊ शकण्याचे एकमेव कारण म्हणजे येथील राज्यघटनाच होय. भारतीय राज्यघटनेतील गोपनीयतेची शपथ कोणत्याही प्रकारचा पश्चाताप न करता आजही ती तरतुदी नुसार हसन केली जात आहे. राज्यघटनेतील कलम ७५ (४) नुसार प्रत्येक मंत्र्याला त्याचे पद भुषवण्यापूर्वी एक गोपनीयतेची शपथ घ्यावी लागते, जी खालील प्रमाणे आहे.

" मी क.ख.ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो, गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, संघराज्याचा मंत्री म्हणून माझ्या विचारार्थ आणली जाईल किंवा मला ज्ञात होईल अशी कोणतीही बाब, असा मंत्री म्हणून माझी कामे यथायोग्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक असेल ते खेरीजकरून

एरव्ही, मी कोणत्याही व्यक्तीला किंवा व्यक्तींना प्रत्यक्षपणे वा अप्रत्यक्षपणे कळवणार नाही किंवा त्यांच्याकडे उघड करणार नाही. "

कायदा २००० हा कमकुवत ठरला. जेष्ठ समाजसेवक मा. अण्णा हजारे यातील त्रुटी बाबत म्हणतात की, "माहिती अधिकारसंबंधात सरकारने २००० मध्ये कायदा केला, मात्र तो करून न करण्यासारखाच होता. या कायद्यामध्ये माहिती देण्यापेक्षा माहिती न देण्यावरच अधिक भर होता. "

अशा प्रकारे महाराष्ट्रातील माहितीच्या कायद्यात अनेक प्रकारच्या त्रुटी दिसून येते होत्या. यामध्ये टाळाटाळ करणाऱ्या अधिकाऱ्यासंदर्भातील दंडात्मक कार्यवाहीची तरतूद, जीवित व वित्त स्वातंत्र्याच्या संदर्भातील माहिती लवकर देण्याची तरतूद याची स्पष्टता न दिल्याने हा कायदा नागरिकांसाठी अडचणीचा ठरला आणि यात सुधारणा होण्यासाठी मा. अण्णा हजारेंनी आंदोलन सुरु केले.

महाराष्ट्र माहितीचा अधिकार कायदा - २००२ :

मा.अण्णा हजारे यांनी राळेगणसिद्धी जि.अहमदनगर येथून महाराष्ट्र माहिती अधिकार कायदा २००० मध्ये सुधारणा करण्यासाठी आंदोलन सुरु केले. याची दखल घेऊन तत्कालीन मुख्यमंत्री आणि उपमुख्यमंत्र्यांनी या कायद्याचा सुधारित मसुदा तयार करण्यासाठी आंदोलन सुरु केले. याची दखल घेऊन तत्कालीन मुख्यमंत्री आणि उपमुख्यमंत्र्यांनी या कायद्याचा सुधारित मसुदा तयार करण्यासाठी जी समिती गठीत केली होती त्यामध्ये विधी व न्याय मंत्री अध्यक्ष, प्रधान सचिव सामान्य प्रशासन विभाग, अप्पर मुख्य सचिव, न्या. नरेंद्र चपळगावकर, डॉ.जाधव गोडबोले, डॉ.सत्यरंजन साठे, अँड सत्यरंजन धर्माधिकारी आणि विजय कुवळेकर यांचा समावेश होता . या समितीने तत्कालीन विविध राज्यातील कायदे व केंद्र सरकारच्या विचाराधीन असलेल्या तरतुदींचा अभ्यास करून एक मसुदा तयार केला. या मसुद्याला विधानसभा, विधान परिषद,

राज्यपाल, राष्ट्रपती यांची संमती घेवून महाराष्ट्राचा २००० चा कायदा सुधारित करून २३ सप्टेंबर २००२ पासून प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या स्वरूपात पूर्वलक्षी प्रभावाने सुरु करण्यात आला. २००२ च्या कायद्याची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत.

वैशिष्ट्ये :

कायद्याचा उद्देश :

महाराष्ट्र माहिती अधिकार कायदा- २००२ चा उद्देश पूर्वीच्या कायद्यापेक्षा व्यापक करून त्यात पादर्शकता, खुलेपणा, जबाबदारीची जाणीव आणि लोकशाही समाजव्यवस्थेत जनतेचा सहभाग वाढवणे असा होता.

व्याप्ती वाढवली :

२००२ पूर्वीच्या महाराष्ट्राला कायद्यातील माहिती मागणाऱ्या व्यक्तीच्या प्रामाणिक हेतूची तरतुद काढून त्यात शासन व शासनाच्या संस्था, संघटना यामधून जो दस्तऐवज मिळत होता त्याची व्याप्ती वाढवून संबंधीत माहिती डिस्क्रेट्स, फ्लॉपी, इलेक्ट्रॉनिक प्रकार अशा स्वरूपात देण्याचे ठरवले.

सोपी पद्धती :

अर्जदाराला माहिती मिळविण्यासाठी १५ दिवसांची तरतुद केली गेली तसेच अर्ज नामंजूर करणे व जीवीत आणि वित्त स्वातंत्र्याची माहिती अर्जदाराला २४ तासांच्या आत पुरवली जाईल याची तरतुद केली गेली. हा अर्ज फेटाळतांना त्याची कारणे व आव्हान अधिकारी याची माहिती अर्जदाराला लेखी देण्याची तरतुद केली गेली होती.

माहितीचे सामान्यीकरण :

महाराष्ट्राच्या २००२ च्या कायद्यात माहिती नाकारण्याच्या तरतुदीची संख्या (कलम ८) नुसार ३२ वरून ११ करण्यात आली. यात एखाद्या व्यक्तीने मागितलेली माहिती नाकारण्याच्या हक्कातील अभिलेखाच्या भागात असल्यास व ही माहिती कायद्यात

असल्यास ती मूळ अभिलेखापासून वेगळी करण्याची तरतुद यात करण्यात आली.
(कलम १०)

अपील (आव्हान पद्धत)

अर्जदाराचा अर्ज नामंजूर झाल्यास तो माहिती अधिकाऱ्याच्या निर्णयाविरुद्ध ३० दिवसांच्य आत वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे आव्हान अर्ज दाखल करण्याची तरतुद व अपील अधिकाऱ्याने दिलेला निर्णय मान्य नसल्यास अंतीम आव्हान लोकायुक्त किंवा उपलोकायुक्त यांच्याकडे करण्याची तरतुद होती.(कलम ११) आणि त्यांचा निर्णय अंतीम असल्याची तरतुद होती.

दंड

या कायदानुसार एखाद्या अधिकाऱ्याने संबंधीत माहिती दिलेल्या मुदतीत, अयोग्य, चुकीची, दिशाभूल करणारी दिल्यास त्याला अर्जाच्या सुनावणीतील नियमानुसार प्रत्येक दिवसाच्या विलंबास रु.२५०/- दंडाची तरतुद केली गेली होती. या कायद्याच्या (कलम १२) नुसार दंडाची जास्तीत जास्त रक्कम रु. २०००/- रु. करुन त्याच्या वेतनातून कपात करण्याची तरतुद करुन शिस्तभंगाची कारवाई करण्याचे आदेश देण्यात आले होते.

माहिती स्वतःहून प्रसिद्ध करण्याची तरतूद :

महाराष्ट्र माहिती अधिकार कायदा - २००२ नुसार प्रत्येक शासकीय प्राधिकरणांना त्यांच्या स्वतःच्या कार्याचा तपशील, अधिकारी व कर्मचाऱ्यांचे अधिकार,कर्तव्य, निर्णय घेतांना अनुसरावयाची पद्धती, शासन निर्णय,आदेश, कार्यालयीन अभिलेखांची यादी तसेच प्रशासकीय निर्णयांशी संबंधीत सर्व माहिती

प्राधिकरणांनी स्वतःहून प्रसिद्ध करण्याची तरतूद यात करण्यात आली होती.
(कलम ४ (ख,ग))

अभिलेख आयोगाची स्थापना :

शासनाचे प्रतिनिधी, समाजातील नामवंत व प्रतिष्ठित व्यक्ती यांचा मिळून शासनामार्फत अभिलेख आयोग स्थापन करण्याची तरतूद करण्यात आली.
(कलम-१४) जुने अभिलेख जनतेच्या माहितीसाठी उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनाला सल्ला देणे हे या आयोगाचे कार्य होते. अभिलेख आयोगाचा निर्णय शासनावर बंधनकारक होता.

राष्ट्रसंरक्षणाबाबतची माहिती ठरविण्यासाठी समितीची तरतूद:

शासनाचे मुख्य सचिव (गृह) यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती गठीत करण्यात आली होती, ज्यात दोन सदस्यांची नियुक्ती शासनामार्फत केली होती. ज्या माहितीमुळे देशाच्या सार्वभौमत्वाला आणि एकात्मतेला धोका निर्माण होईल म्हणून माहिती देण्यात येणार नव्हती. अशा बाबतीत मागितलेली माहिती देणे अथवा न देणे हे ठरविण्यासाठी संबंधीत समिती गठीत करण्यात आली होती. सदर माहिती सक्षम प्राधिकाऱ्यामार्फत ताबडतोब समितीकडे पाठवून ही माहिती देता येत नाही, असे या समितीने सांगितले तर ती माहिती नाकारण्याची तरतूद करण्यात आली होती (कलम ७(क))

परिषदा गठित करणे :

माहिती अधिकार कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी "राज्यस्तरीय परिषद " गठीत करण्याची तरतूद करण्यात आली होती. या परिषदेचे अध्यक्ष मा.मुख्य सचिव असतील तर समाजातील नामवंत व्यक्ती, प्रसारमाध्यमांचे प्रतिनिधी, शिक्षणतज्ञ, अशासकीय संघटनांचे प्रतिनिधी सदस्य असतील अशी तरतूद या कायद्यात करण्यात आली होती (कलम १३) (१)) या बरोबरच महसूल

विभागासाठी संबंधीत महसूल आयुक्ताच्या अध्यक्षतेखाली परिषद गठीत करण्यात यावी आणि राज्यस्तरीय परिषदे सारख्याच प्रतिनिधींची नेमणुक करण्याची तरतुद यात होती. या परिषदा सहा महिण्यातून किमान एकदा या कायद्याच्या कामाचा आढावा घेऊन शासनास मार्गदर्शन करतील अशी तरतुद करण्यात आली होती. (कलम १३ (२))

सक्षम प्राधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या :

कायद्याच्या अंमलबजावणीची "सक्षम प्राधिकारी " कोणते या कायद्यात स्पष्ट करण्यात आले होते. यात राज्य शासनाच्या प्रत्येक प्रशासकीय विभागाचा प्रमुख, राज्यातील शासकीय व इतर प्राधिकरणांचे प्रशासकीय प्रमुख, सहकारी संस्थांसाठी सहकारी संस्थांचे निबंधक, सार्वजनिक विश्वस्थ व्यवस्थेसाठी धर्मदाय आयुक्त, श्रमिक संघाकरीता कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगासाठी लोकसेवा आयोगाचा सचिव, लोकायुक्त आणि उपलोकायुक्त यांच्यासाठी तसेच प्रशासकीय शाखेसाठी लोकायुक्त आणि उपलोकायुक्त यांचे प्रबंधक यांची तरतुद करण्यात आली होती. (कलम ३)

केंद्रीय माहितीचा अधिकार कायदा- २००५

भारतात केंद्रीय माहिती अधिकार कायदा-२००५ अस्तित्वात येण्यापूर्वी महाराष्ट्रा बरोबरच कर्नाटक, मध्यप्रदेश, तामिळनाडू, राजस्थान, गोवा या राज्यांमध्ये माहितीचा कायदा लागू करण्यात आला होता. या सर्व राज्यातील कायद्याचा उद्देश प्रशासकीय पारदर्शकता आणि खुले शासन असा असला तरी प्रत्येक घटकाराज्यातील कायद्यात वेगवेगळ्या तरतुदी करण्यात आल्या होता. यात प्रामुख्याने महाराष्ट्रात माहिती अधिकार कायदा प्रभावीपणे अंमलात आणला गेला होता. महाराष्ट्र माहितीचा अधिकार कायदा २००० मध्ये सुधारणा करून नव्याने हा कायदा महाराष्ट्र माहिती अधिकार कायदा २००२ च्या रूपाने पूर्वीच्या कायद्यातील

त्रुटी व तरतुदी मधील उणीवा दूर करुन अंमलात आणला गेला. यात प्रामुख्याने २००० साली जो माहिती अधिकार कायदा केला होता त्यात माहिती देण्यापेक्षा ती न देण्यावरच जास्त भर दिल्याने मा.अण्णा हजारे यांच्या नेतृत्वाखालील आंदोलनामुळे यात सुधारणा करण्यात आली. या कायद्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने वरिष्ठ निवृत्त आय.ए.एस.अधिकारी मा.माधवराव गोडबोले, सत्यरंजन साठे, अॅड. धर्माधिकारी यांची समिती नेमली. या समितीने जो मसूदा तयार केला तोच खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्राचा माहिती अधिकार कायदा २००२ होता. महाराष्ट्राचा हा कायदा इतर राज्यातील कायद्यापेक्षा आधिक सुटसुटीत व सोपा असल्याने महाराष्ट्रात त्याची अंमलजावणी व्यापक स्वरूपात झाली या कायद्यामुळेच प्रशासकीय यंत्रणेत भ्रष्टाचाराचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली. याबरोबरच या कायद्याची लोकप्रियताही वाढत गेली.

लोकशाहीप्रधान भारत देशामध्ये स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरही अनेक घटकराज्यातील नागरिकांना माहितीचे स्वातंत्र्य मिळत नव्हते. परिणामी महाराष्ट्राने जो माहिती अधिकार कायदा लागू केला तो इतर राज्यात अस्तित्वात नसल्याने तेथील नागरिकांची गरज लक्षात घेऊन केंद्र शासनाने संपूर्ण देशासाठी घटनेच्या रुपातून माहिती अधिकार कायदा अस्तित्वात आणण्याचे योजले होते. महाराष्ट्रात माहिती अधिकाराचा जो कायदा होता त्याची केंद्र शासनाने दखल घेतली. त्यामुळेच देशभरातील सर्व राज्यात अस्तित्वात असलेले कायदे रद्द करुन देशपातळीवर एकच कायदा करण्याची आवश्यकता असल्याचे केंद्राच्या लक्षात आले त्यामुळे महाराष्ट्रातील आणि इतर राज्यांच्या कायद्यातील तरतुदी लक्षात घेवून आणि त्यात असणाऱ्या त्रुटी दूर करुन केंद्राने १२ ऑक्टोंबर २००५ पासून माहिती अधिकार कायदा- २००५ (जम्मू आणि काश्मीर वगळून) देशभरात लागू केला. या कायद्यामुळे महाराष्ट्रासह इतर राज्यामध्ये अस्तित्वात असणारे माहिती अधिकारासंदर्भातील सर्व कायदे आपोआपच रद्द झाले.

निष्कर्ष आणि शिफारशी :

प्रस्तावना :

भारताच्या राज्यघटनेनुसार, भारतीय नागरिकांना भारत हे लोकशाही प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून स्थापन्याचे घोषित केले. हा उद्देश साध्य करण्यासाठी, राज्यघटनेने कार्यकारी मंडळ, विधिमंडळ व न्यायमंडळ या संस्थात्मक संरचनेची निर्मिती केली. काळाच्या ओघात या संघराज्य व्यवस्थेमध्ये व त्याच्या विविध संस्थामध्ये, तसेच नागरिकांच्या सहभागातही उदासीनता दिसून आल्याचे सकृत दर्शनी दिसून येते. आजमितीस म्हणजे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या सहाव्य दशकातही नागरिकांना राज्यकाराभारामध्ये मतदानापालिकडे फारसा सक्रिय सहभाग दिसून येत नाही. वास्तविक भारतसारख्या प्रातिनिधीक लोकशाही राष्ट्रात सार्वजनिक जीवनातील प्रत्येक महत्वांच्या बाबीवर हिरहरीने मतप्रदर्शन करून नागरिकांचा राज्य कारभारात उत्स्फूर्त सहभाग अपेक्षित आहे. राज्यघटनेत त्यासाठी नागरिकांना विशेष अधिकार प्राप्त केले असून अनुच्छेद १९ (१) "अ" नुसार अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य मूलभूत हक्क म्हणून बहाल केले आहे. अर्थात नागरिकांना त्यांचे माहितीपूर्ण मत मांडण्यासाठी, शासनाच्या कार्यपद्धतीची व सार्वजनिक हितांच्या बाबी कशा हाताळल्या जातात, याची माहिती मिळणे आवश्यक आहे. ही माहिती नागरिकांना प्राप्त व्हावी, हा "माहिती अधिकार कायदा " लागू करण्यामागचा मुख्य उद्देश आहे.

केंद्र शासनाने " माहिती अधिकार कायदा- २००५ " सर्व देशभर (जम्मू व काश्मीर वगळून) विजयादशमीच्या शुभमुहूर्तावर १२ ऑक्टोबर २००५ रोजी लागू केला. हा कायदा अस्तित्वात येण्यापूर्वी गोपनीयतेचा कायदा अस्तित्वात होता. १९२३ च्या गोपनीयतेच्या कायद्याची निर्मिती इंग्रजांनी केली होती. १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला आणि २६ जानेवारी १९५० ला आपल्या देशात प्रजासत्ताक राष्ट्र अस्तित्वात आले खरे तर त्याचवेळी गोपनीयतेचा कायदा रद्द व्हायला हवा होता किंवा त्यात सुधारणा करणे गरजेचे होते मात्र

स्वातंत्र्याची ५८ वर्षे उलटले तरी सुद्धा हा कायदा चालू होता. शाळेतील मुलांना सुद्धा समजू शकले की लोकशाही राष्ट्रात या कायद्याची गरज नाही तो कायदा तसाच राहिला अशा कायद्यामुळे नोकरशाहीमधील काही लोकांच्या हातात अन्याय आणि अत्याचार करण्याचे शस्त्रच मिळाले होते. या कायद्यामुळे लोकशाहीचा आत्माच नाहीसा झाला आणि भ्रष्टाचार अधिक वाढत गेला. त्यामुळे हा कायदा रद्द होणे गरजेचे होते. माहिती अधिकार कायद्यामुळे गोपनीयतेचा कायदा आता रद्द झाला असून खऱ्या अर्थाने भारतीय जनतेस लोकशाहीची प्राप्ती झाली आहे.

माहिती अधिकाराच्या कायद्याबाबत लोकसभेत बोलतांना पंतप्रधान डॉ.मनमोहनसिंग म्हटले की, "सार्वजनिक प्राधिकारणाची यंत्रणा मर्यादित असल्याने माहिती अधिकाराचा गैरवापर करुन अनुचित तापदायक (त्रासदायक) माहिती मागणारे अर्जदार हे खऱ्या अर्थाने प्रामाणिक माहिती मागणाऱ्या अर्जदारांच्या हक्कांवर अतिक्रमण करुन त्यांना खऱ्या माहिती पासून वंचित ठेवतात, अशांच्या मागण्या मान्य करण्यात येऊ नयेत. आपल्या नागरिकांनी हे कायम लक्षात ठेवावे की, लोकशाहीत फक्त स्वतःच्याच हक्कांचा अग्राह धरावयाचा नसून इतर नागरिकांच्या त्याच हक्काचा आदर करुन कर्तव्य व जबाबदाऱ्यांची सुद्धा जाणीव ठेवणे आवश्यक आहे. तरच माहितीचा अधिकार कायदा यशस्वी होवू शकेल." माहिती अधिकाराचा कायदा म्हणजे जनतेच्या हातात मिळालेले एक धारदार शस्त्र आहे. त्याचा उपयोग कसा करावयाचा ही प्रत्येक नागरिकाची जबाबदारी आहे जसे डॉक्टरांकडून शस्त्राचा वापर करुन एखाद्याचे प्राण वाचविण्याचे कार्य होते पण एखाद्या गुंडांच्या हातातील शस्त्राने एखाद्याचा प्राणही घेतला जातो. म्हणूनच या शस्त्राचा वापर नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांसाठी,सुदृढ व निकोप लोकशाहीसाठी, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यसाठी,समाज,राज्य आणि राष्ट्राच्या उज्ज्वल भविष्यासाठीच व्हायला पाहिजे.

माहिती अधिकाराचा कायदा लागू झाल्यापासून या अधिकाराचा उपयोग करुन माहितीसाठी अर्ज करणाऱ्या नागरिकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. माहिती

अधिकाराच्या आलेल्या अर्जासंदर्भात माहिती देतांना महाराष्ट्राचे मुख्य माहिती आयुक्त श्री. सुरेश जोशी यांनी दिलेल्या माहितीनुसार सन २००७ आणि २००८ या दोन वर्षातकेंद्र पातळीवर आलेल्या अर्जांची संख्या ३,७५,००० एवढी असून महाराष्ट्रात याच कालावधीत ७,३२,०९२ एवढ्या मोठ्या प्रमाणात अर्ज आल्याचे सांगितले. संशोधनासाठी निवडलेल्या परभणी जिल्ह्यातून माहिती अधिकारांतर्गत माहिती मागविलेल्या अर्जांची संख्या ५५३३ एवढी आहे.

परभणी हा मराठवाड्यातील मागास जिल्हा असून या जिल्ह्यात देखील माहिती अधिकारांतर्गत येणाऱ्या अर्जांचे प्रमाण जास्त आहे. अर्जांच्या वाढत्या संख्येमुळे समाजात राजकीय जागृती तसेच कायद्याबाबत प्रबोधन झाले काय ? प्रशासकीय पारदर्शकता, जबाबदारी, उत्तरदायीत्व यांची निर्मिती होऊन प्रशासनाची वाटचाल सुशासनाकडे सुरु झाली काय ? याचा राज्यशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्यासाठी हा विषय अध्ययनासाठी निवडण्यात आला. माहिती अधिकाराच्या अभ्यासासाठी जी उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून प्रस्तुत संशोधन अभ्यास करण्यात आला, त्यानुसार या विषयाची मांडणी ठळकपणे पाच प्रकरणात करण्यात आलेली आहे. संशोधनाच्या उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने आवश्यक असलेली माहिती संकलन करण्याठी प्राथमिक व दुय्यम साधन सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला. माहितीचे संकलन नमुना निवड पद्धती अंतर्गत सहेतुक नमुना निवड (Purposive Sampling) पद्धतीने केली आहे.

माहिती अधिकारांतर्गत माहिती मागविणाऱ्या परभणी जिल्ह्यातील अनुक्रमे १८० उत्तरदात्यांची सहेतुक पद्धतीने निवड करण्यात आली त्यांच्याकडून मुलाखत अनुसूची तंत्राद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली. तथ्य संकलनात प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचा वा साधनांचा वापर केलेला आहे. प्राथमिक स्रोतात प्रामुख्याने मुलाखत अनुसूची तंत्राचा वापर करण्यात आला. माहिती संकलनाचे काम पूर्ण केल्यानंतर पुढे

सारण्या आणि तक्ते तयार करण्यात येऊन त्या आधारे वर्णनात्मक पद्धतीने मांडणी केली गेली.

नमुना पाहणीसाठी निवडलेल्या उत्तरदात्यांकडून संकलित केलेल्या माहितीच्या अभ्यासावरून वर्णनात्मक मांडणी करत असताना आलेल्या माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढणे हा संशोधनाचा हेतू आहे. संशोधनात जास्तीत जात शास्त्रीयता आणण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात केलेला आहे. या विषयाच्या अनुषंगाने संशोधन करीत असतांना उद्देशाप्रमाणे संकलित केलेल्या प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांच्या आधारे जे निष्कर्ष काढले आहेत ते पुढील प्रमाणे :

निष्कर्ष :

सध्याचे युग हे माहिती आणि तंत्रज्ञानाचे युग असून भारतासारख्या देशात माहिती घेण्याचे महत्त्व वाढले आहे कारण माहिती व ज्ञान लोकांच्या एकंदरीत विकासातील अडथळे व अडचणी दूर करतांना आढळून आले. माहिती अधिकार कायद्यामुळे पारदर्शकता, खुलेपणा, प्रशासकीय कार्यक्षमता, उत्तरदायीत्व आणि भ्रष्टाचार विरहित शासनाची निर्मिती करून जनतेचे सबलीकरण, सुजाण नागरिकत्व, नागरी स्वातंत्र्याचे रक्षण, जनतेचा प्रशासकीय सहभाग वाढवणे आणि प्रसारमाध्यमांना प्रभावी बनविण्यात हा कायदा उपयुक्त असल्याचे सिद्ध झाले आहे.

माहिती अधिकार कायद्याने जागतिक चळवळीचे स्वरूप धारण केले असून या कायद्याच्या निर्मितीची मोठी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असल्याचे दिसून आले. विविध देशातील कायदे, भारतीय न्यायालयांचे निर्णय आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या चळवळी तसेच जागतिक बँकेच्या धोरणामुळे माहिती अधिकार कायद्याच्या निर्मितीस चालना मिळाली. ज्या देशात माहिती अधिकाराचा कायदा काही शतकांपासून आहे, अशा स्वीडन, इंग्लंड, अमेरिका या देशातील मानव विकास निर्देशांक जास्त असल्याचे दिसून आले.

भारतासारख्या विकसनशील प्रक्रियेत असणाऱ्या देशातील नागरिकांचा मानव विकास निर्देशांत वाढविण्यास हा कायदा उपयुक्त ठरू शकतो.

महाराष्ट्र माहितीचा अधिकार २००२ मधील बहुसंख्य तरतुदी केंद्रीय कायद्यात दिसून आल्या केंद्रीय कायदा महाराष्ट्र माहिती अधिकार कायदा २००२ च्या कायद्यापेक्षा विस्तृत आणि परिपूर्ण असल्याचे दिसून आले. महाराष्ट्राचा २००२ आणि केंद्राचा २००५ कायद्यातील साम्य भेदांचा विचार केला असता २००५ च्या कायद्यात मोठ्या प्रमाणात वाढीव तरतुदी करण्यात येऊन कायद्याचे स्वरूप व्याप्ती, मर्यादा यांची सविस्तर मांडणी केल्याचे दिसून येते.

माहिती अधिकार कायद्याचा वापर करून माहिती मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या परभणी जिल्ह्यातील नागरिकांच्या अर्जावरून असे दिसून आले की, सर्वाधिक ६९.६८% नागरिक शहरी तर ३०.३२% नागरिक ग्रामीण भागातील असल्याचे स्पष्ट झाले. यावरून हे निष्पन्न होते की, माहिती अधिकार कायद्याबाबत शहरी भागातील नागरिकांत जाणीव जागृती मोठ्या प्रमाणात झाली आहे.

माहिती अधिकार कायद्याचा वापर करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांची संख्या विचारात घेता असे दिसून आले की, परभणी जिल्ह्यातील सर्वात जास्त ६९.९०% शहरी तर ३०.१०% ग्रामीण पुरुषांनी आणि ६३.३५% शहरी तर ३६.६५% ग्रामीण भागातील स्त्रियांनी या अधिकाराचा वापर केल्याचे सिद्ध होते. यावरून स्पष्ट होते की शहरी - ग्रामीण स्त्री-पुरुष तुलना केली असता शहरी भागातील स्त्री-पुरुष माहिती अधिकारांतर्गत माहिती मिळविण्यात अग्रेसर असल्याचे दिसून आले.

साक्षर निरक्षर स्त्री - पुरुषांची स्थिती अभ्यासली असता असे स्पष्ट झाले की, परभणी जिल्ह्यातील ९८.९२% साक्षर तर १.०८% निरक्षर पुरुषांनी आणि ८७.१६% साक्षर १२.८४% निरक्षर स्त्रियांनी या अधिकाराचा वापर केल्याचे स्पष्ट झाले. यावरून सिद्ध होते की, साक्षर स्त्री-पुरुषांच्या अर्जांचे प्रमाण जास्त आहे. निरक्षर स्त्री-पुरुषांचा

सहभाग अल्प असला तरी त्यांच्यात कायद्याबाबत पुरेशी जाणीव जागृती झाली हे या कायद्याचे निश्चितच यश मानावे लागेल.

माहिती अधिकाराचा उपयोग करून माहिती मागविणाऱ्या उन्नत गटातील आणि दारिद्र्यरेषेखालील स्त्री पुरुषांचा विचार करता, परभणी जिल्ह्यातील ७६.३८% उन्नत गटातील तर २६.६२% दारिद्र्यरेषेखालील पुरुषांनी आणि ८०.२८% उन्नत गटातील तर १९.७२% दारिद्र्यरेषेखालील स्त्रियांनी अर्ज करून माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केल्याचे सिद्ध झाले. यावरून हे निष्पन्न होते की, उन्नत गटातील स्त्री - पुरुषांनी मोठ्या प्रमाणात अर्ज केले असून केवळ दारिद्र्यरेषेखालील नागरिकच संख्येने अधिक अर्ज करतात अशी सातत्याने ओरड करणाऱ्या प्रशासकीय हे मत चुकीचे असल्याचे सिद्ध होते.

उत्तरदात्यांचे वास्तव्य विचारात घेता परभणी जिल्ह्यातील ६१.११% शहरी तर ३८.८९% ग्रामीण भागातील वास्तव्य करणारे असल्याचे दिसून आले. यावरून हे सिद्ध झाले की, शहरी भागात वास्तव्य करणारे नागरिक या कायद्याचा वापर मोठ्या प्रमाणात करत असून ग्रामीण भागातील नागरिक या कायद्याचा वापर कमी प्रमाणात करत असल्याचे स्पष्ट झाले.

वयोगट निहाय माहिती मागविणाऱ्या उत्तरदात्यांचा अभ्यास केला असता परभणी जिल्ह्यातील ३० ते ४० वर्षे या वयोगटातील सर्वाधिक ३४.४६% उत्तरदाते तर सर्वात कमी ५० वर्षे ते पुढे या वयोगटातील ११.६६% उत्तरदाते असल्याचे दिसून आले. यावरून हे सिद्ध होते की, ३० ते ४० हा वयोगट प्रौढ नागरिकांचा असून लोकशाही राष्ट्रात माहिती अधिकाराबाबतची त्यांची जाण या कायद्याची यशस्विता निश्चित करते.

माहिती अधिकार कायद्याच्या वापराबाबत स्त्री-पुरुषांचा सहभाग जाणून घेतला असता परभणी जिल्ह्यातील ९२.७७% पुरुष तर ७.२३% स्त्री उत्तरदात्यांनी या

कायद्याचा उपयोग केला आहे. अभ्यासाअंती असे स्पष्ट होते की, पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचा या कायद्याच्या वापराबाबतचा सहभाग कमी असल्याचे स्पष्ट झाले.

माहिती अधिकार कायद्याचा उपयोग करुन माहिती मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या उत्तरदाऱ्यांची शैक्षणिक स्थिती विचारात घेता परभणी जिल्ह्यातील सर्वाधिक ३२.२५% उत्तरदाते पदवीधर तर सर्वात कमी २.७७% उत्तरदारते निरक्षर असल्याचे दिसून आले. यावरून हे सिद्ध होते की, उच्चविद्याविभूषित उत्तरदात्यांनी माहिती अधिकाराचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात करुन नागरिकांच्या हक्काला बळकटी प्राप्त करुन दिली आहे.

व्यवसायाशी निगडीत असणाऱ्या उत्तरदात्यांचा विचार केला असता परभणी जिल्ह्यातील सर्वात जास्त १८.८९% उत्तरदाते नोकरदार तर सर्वात कमी १.६७% उत्तरदाते कंत्राटदार, घरकाम करणाऱ्या स्त्रिया आणि सुशिक्षित बेरोजगार असल्याचे दिसून आले. यावरून हे सिद्ध होते की, परभणी जिल्ह्यातून नोकरदार गटातील उत्तरदात्यांनी मोठ्या प्रमाणात अर्ज केले आहेत. सुशिक्षित बेरोजगार माहिती मागवून प्रशासनास त्रास देतात या प्रशासकीय अधिकऱ्यांच्या सांगण्यात तथ्य नसल्याचे निष्पन्न झाले आहे.

माहिती अधिकारांतर्गत माहिती मागविणाऱ्यांचा धर्मनिहाय विचार केला असता परभणी जिल्ह्यातील सर्वाधिक ५१.६७% उत्तरदाते हिंदू धर्मातील तर सर्वात कमी ०.५५% ख्रिश्चन आणि शीख धर्मातील असल्याचे दिसून येते. यावरून हे स्पष्ट होते की, हिंदू धर्मीय उत्तरदात्यांनी मोठ्या प्रमाणात या कायद्याचा उपयोग करुन माहिती मागवल्याचे सिद्ध झाले.

माहिती अधिकार कायद्यातून माहिती घेण्यास कोणी प्रवृत्त केले हे विचारात घेता परभणी जिल्ह्यातील सर्वात जास्त ४०.००% उत्तरदाते मा. अण्णा हजारेंच्या विचारातून प्रेरित झाल्याचे तर सर्वात कमी ०.५५% प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या प्रेरणेतून प्रवृत्त

झाल्याचे दिसून आले. यावरून असे स्पष्ट होते की, मा. अण्णा हजारे यांच्या विचाराने समाजात या कायद्याबाबत जागृती निर्माण झाल्याचे दिसून आले.

माहिती अधिकाराचा वापर गरजेनुसार होतांना दिसत आहे. गरजनिहाय माहिती मागविणाऱ्यांचा विचार करता परभणी जिल्ह्यातील सर्वाधिक ५५.५६% उत्तरदात्यांनी नागरिकांच्या हक्काला बळकटी प्राप्त करून देण्यासाठी तर सर्वात कमी ७.२२% उत्तरदात्यांनी माहिती सहज मिळते काय हे जाणून घेण्यासाठी या कायद्याचा उपयोग केल्याचे दिसून आले. यावरून असे निदर्शनास आले की, माहिती अधिकाराचा उपयोग नागरिकांच्या मूलभूत हक्काला बळकटी प्राप्त करून देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

माहिती अधिकारांतर्गत अर्ज करून माहिती मिळविण्याचा उद्देशनिहाय विचार केला असता असे दिसून आले की, परभणी जिल्ह्यातील ६८.८९% उत्तरदात्यांनी सामाजिक स्वरूपाची तर ३०.००% उत्तरदात्यांनी वैयक्तिक स्वरूपाची माहिती मागविल्याचे दिसून आले. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, माहित अधिकाराचा उपयोग सामाजिक स्वरूपाच्या कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून आले.

माहिती अधिकार कायदा अस्तित्वात येण्यापूर्वी माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला काय हे जाणून घेतले असता परभणी जिल्ह्यातील ८०.५५% उत्तरदात्यांनी माहिती मिळविण्यासाठी प्रयत्न केल्याचे तर १९.४५% उत्तरदात्यांनी असा प्रयत्न केला नसल्याचे सिद्ध झाले. यावरून हे सिद्ध होते की, २००५ पूर्वी गोपनियतेच्या कायद्याला महत्त्व होते. प्रशासकीय व्यवस्था बंदिस्त स्वरूपाची असल्यामुळे माहिती मिळाली नसल्याचे स्पष्ट झाले.

२००५ मध्ये माहिती अधिकाराचा कायदा अस्तित्वात आला. हा कायदा लागू झाल्यानंतर माहितीसाठी अर्ज केलेल्या उत्तरदात्यांचा विचार केला असता परभणी

जिल्ह्यातील ५७.२३% उत्तरदात्यांना माहिती मिळाल्याचे तर ४२.७७% उत्तरदात्यांना माहिती मिळाली नसल्याचे स्पष्ट झाले. यावरून हे स्पष्ट होते की, माहिती अधिकाराचा कायदा अस्तित्वात आल्यानंतर प्रशासन जनतेप्रती उत्तरदायी बनल्याचे दिसून आले.

माहिती अधिकारांतर्गत जोडपत्र (अ) नुसार माहिती न मिळाल्यास जोडपत्र (ब) नुसार प्रथम अपिलीय अर्ज करणाऱ्यांचा विचार केला असता परभणी जिल्ह्यातील ८३.११% उत्तरदात्यांनी प्रथम अपिलीय अर्ज केला अतर १६.८९% उत्तरदात्यांनी हा अर्ज केला नसल्याचे दिसून आले. यावरून हे निश्चित होते की, अत्यावश्यक माहितीसाठी प्रशासन जेव्हा टाळाटाळ करते तेव्हा ती माहिती प्रथम अपिलीय अर्जातून मिळविण्याची तरतूद या कायद्यात असल्याने अर्जदारांचे प्रमाण वाढलेले दिसून आले.

प्रथम अपिलीय अर्जात माहिती मिळविणारे परभणी जिल्ह्यातील ४६.८७% उत्तरदाते असून, माहिती न मिळणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ५३.१३% एवढे असल्याचे स्पष्ट झाले. यावरून हे सिद्ध होते की, प्रथम अपिलात निकाली काढलेल्या अर्जापेक्षा माहिती उपलब्ध करून न दिलेल्या अर्जांची टक्केवारी अधिक असून प्रशासनातील अधिकारी आजही माहिती अधिकारात माहिती देण्यासाठी उदासीन असल्याचे दिसून आले.

राज्य माहिती आयुक्ताकडे जोडपत्र (क) नुसार द्वितीय अपिल करणाऱ्यांचा विचार करता परभणी जिल्ह्यात ८२.३५% उत्तरदात्यांनी द्वितीय अपिलीय अर्ज केला तर १७.६५% उत्तरदात्यांनी असा अर्ज केला नसल्याचे दिसून आले. यावरून हा निष्कर्ष निघतो की, प्रशासकीय व्यवस्थेकडून माहिती न मिळाल्यामुळे राज्य माहिती आयुक्ताकडे द्वितीय अपिलांची संख्या वाढली असून अर्जावर कार्यवाहीस विलंब लागत असल्याचे सिद्ध झाले.

राज्य माहिती आयुक्ताकडे केलेल्या द्वितीय अपिलातून माहिती मिळविणाऱ्यांचा विचार करता असे दिसून आले की, परभणी जिल्ह्यातील ८५.७१% उत्तरदात्यांना माहिती मिळाली असून १४.२९% उत्तरदात्यांना माहिती मिळाली नसल्याचे स्पष्ट झाले. यावरून हे सिद्ध होते की, राज्य माहिती आयुक्ताकडून न्यायपूर्ण निकाल देवून अर्ज निकाली काढल्याचे दिसून आले. प्रशासनाकडून होणारा अन्याय दूर करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आयुक्त करतांना दिसत आहेत.

माहिती देण्यासाठी टाळाटाळ करणे हा प्रशासकीय व्यवस्थेचा गणधर्मच आहे. प्रशासनाकडून होणाऱ्या टाळाटाळीचा विचार केला असता परभणी जिल्ह्यातील सर्वाधिक ५२.२३% उत्तरदात्यांना माहिती देण्यासाठी हेतुपूरस्सर तर ४.४४% उत्तरदात्यांना सदरील माहितीच उपलब्ध नसल्याचे सांगून टाळाटाळ केल्याचे दिसून आले. यावरून निष्पन्न हो की, आजही प्रशासकीय व्यवस्थेकडून माहिती देण्यासाठी टाळाटाळ केली जाते. गुप्ततेच्या मानसिकतेतून प्रशासन पूर्णपणे बाहेर पडल्याचे दिसून येत नाही.

शासकीय व्यवस्थेचा दृष्टीकोन सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही प्रकारचा असतो. माहिती अधिकाराबाबत प्रशासनाचा दृष्टीकोननिहाय अभ्यास केला असता परभणी जिल्ह्यातील ७२.७७% उत्तरदात्यांना प्रशासनाचा दृष्टीकोन नकारात्मक तर २७.२३% उत्तरदात्यांना सकारात्मक असल्याचे दिसून आले. यावरून हे सिद्ध होते की, माहिती अधिकाराचा कायदा शासकीय व्यवस्थेला अडचणीचा वाटतो. पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, जबाबदारी हे विचार त्यांना कटकटीचे वाटतात हे निष्पन्न झाले आहे.

माहिती अधिकारामुळे प्रशासकीय कार्यपद्धतीत बदल घडून येत आहेत. प्रशासकीय कार्यक्षेत्रातील बदलांचा अभ्यास करता परभणी जिल्ह्यातील ४३.८९% उत्तरदात्यांना प्रशासन जनतेप्रती उत्तरदायी बनसल्याचे, २५% उत्तरदात्यांना प्रशासकीय व्यवस्थेबाबत नागरिकांत जागरूकता निर्माण झाल्याचे, १७.१७% उत्तरदात्यांना प्रशासन

गतिमान झाल्याचे तर ११.११% उत्तरदात्यांना पारदर्शकता येवून लालफितीचा कारभार कमी झाल्याचे निदर्शनास आले. यावरून हे सिद्ध होते की, या कायद्यामुळे जागतिकीकरणाच्या युगात प्रशासनात लोकाभिमुखता, निर्णयशीलता आणि उत्तम प्रशासन हे बदल होण्यास सुरुवात झाली.

भ्रष्टाचार आणि प्रशासन यांचा जवळचा संबंध आहे. माहिती अधिकार कायद्यामुळे प्रशासनातील भ्रष्टाचार कमी होईल काय हे संशोधनातून जाणून घेतले असता परभणी जिल्ह्यातील ५५.००% उत्तरदात्यांना भ्रष्टाचार कमी झाल्याचे तर ४५.००% उत्तरदात्यांना या कायद्यामुळे भ्रष्टाचार कमी न झाल्याचे दिसून आले. यावरून हे निष्पन्न झाले की, माहिती अधिकारामुळे भ्रष्टाचारास काही प्रमाणात लगाम बसून स्वच्छ, जबाबदार, पारदर्शक आणि भ्रष्टाचार विरहीत प्रशासन व्यवस्थेच्या निर्मितीस चालना मिळाली.

शिफारशी :

प्रस्तुत संशोधनातील निष्कर्षांच्या आणि निरीक्षणांच्या आधारे माहिती अधिकार कायद्याच्या अंमलबजावणीत काही त्रुटी दिसून आल्या, त्या त्रुटी दूर करून जनतेचे विविध प्रश्न सोडविण्यासाठी काही सूचना किंवा शिफारशी मांडण्यात येत आहेत.

शैक्षणिक स्तरावरील शिफारशी :

- माहिती अधिकार कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी या कायद्याचा शालेय, माहविद्यालयीन आणि विद्यापीठीय अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात यावा.
- माहिती अधिकार कायदा २००५ च्या माहिती पुस्तिका तयार करून त्याचे मोफत वाटप व्हावे.

- माहित अधिकाराच्या संदर्भात उद्बोधनपर कार्यशाळा, वादविवाद आणि वक्तृत्व स्पर्धा हे कार्यक्रम हाती घेण्यात यावेत.
- जिल्हा आणि तालुका स्तरावर तसेच ग्रामीण भागात असणाऱ्या वाचनालयात माहिती अधिकार कायदा अभ्यास केंद्र सुरु करावेत.

सामाजिक स्तरावरील शिफारशी :

- माहिती अधिकार कायद्याच्या जनजागृतीसाठी मोक्याच्या ठिकाणी होलिंग लावून वर्तमान पत्राद्वारे तसेच मासिकातून जाहिराती द्याव्यात.
- आकाशवाणी, दूरदर्शन यावर चर्चासत्रे घेवून तसेच लोककलावंतांकडून पथनाट्याद्वारे माहिती अधिकार कायद्याचे प्रबोधन करावे.
- जनतेनेदेखील माहिती मागविताना अवास्तव माहिती मागणे टाळावे आणि अर्ज मातृभाषेत लिहावा.
- माहिती अधिकार कायदा माहिती देण्यासाठी आहे. त्यामुळे प्रश्नार्थक, संदिग्ध तसेच समस्या निराकरणाबाबतची माहिती विचारण्यात येवू नये.
- माहिती अर्जात माहितीचा विषय नीट टाकावा तसेच कालावधीचा देखील उल्लेख करावा. प्रशासनातील कर्मचारी आपल्यापैकीच आहे याचे भान नागरिकांनी ठेवावे.
- माहिती अधिकारात ज्या विषयाची माहिती हवी असेल त्याच विभागाकडे अर्ज करावा आणि उपयुक्त माहिती मागवावी.

- दारिद्र्यरेषेखालील नागरिकांनी त्यांना मिळणाऱ्या सवलतीचा फायदा घेवून त्यांच्या नावे माहिती मागविणाऱ्यास मज्जाव करावा.
- ३० दिवसांत माहिती मिळणे हा नागरिकांचा अधिकार आहे. त्यासाठी आपणही जागरूक राहावे. माहिती अधिकाराचा उपयोग श्रद्ध आणि सबुरीने व्हावा.

प्रशासकीय स्तरावरील शिफारशी :

- माहिती अधिकार कायद्यातील अनेक व्याख्या, तरतुदी यांचे सामान्य नागरिकांना ज्ञान होण्यासाठी विस्तृत स्पष्टीकरण करण्यात यावे.
- पुरेशा सुविधा, निधी, कर्मचारी वर्गाचा अपुरेपणा तसेच संगणकीकरण या त्रुटी जलदगतीने पूर्ण करण्यात याव्यात.
- माहिती अधिकाराच्या अंमलबजावणीमुळे कार्यालयीन कामकाज वाढले आहे. त्यामुळे सुरु असलेल्या कामाकडे दुर्लक्ष होत आहे, म्हणून शासकीय स्तरावरील रिक्तपदे त्वरित भरण्यात यावी.

संदर्भसूची

संदर्भग्रंथ :

१. अँगर हर्बर्ट, पेरिल्स ऑफ डेमॉक्रसी, मराठी अनुवाद, लोकशाहीचे धोके, पन्नलाल सुराणा, प्राज्ञपाठ शाळा मंडळ, वाई. (१९६७)
२. आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब, कन्डिशनस प्रेसिडेन्ट फॉर दी सक्सेसफुल वर्किंग ऑफ डेमॉक्रसी, मराठी अनुवाद, सचिन तासगांवकर, यशस्वी लोकशाहीच्या प्राथमिक शर्ती, सुधीर प्रकाशन, बोरगाव वर्धा. (२००४)
३. आगलावे डॉ. प्रदीप, संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, रुईकर मार्ग, नागपूर. (२०००)
४. आवाळे मनोज, माहिती अधिकार दप्तर दिरंगाई कायद्यासहित, कृषिदूत प्रकाशन, शिवाजीनगर, पुणे. (२००६)
५. आवाळे मनोज, माहिती अधिकाराची यशोगाथा, आदिश्रेय प्रकाशन, पुणे. (२००८)
६. एम.एल.ए. डिबेट्स, एम.एल.एस. लायब्ररी व्हॉक्यूम-१२२. (२०००)
७. एखेळीकर डॉ. रमेश शंकरराव, भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद. (१९९९)
८. क्रॅनस्टीअन मायुरीस, व्हॉट आर ह्युमन राईट्स, दि बोडले हेड, लंडन. (२००६)
९. कुमान प्रकाश अँड रॉय के. बी., राईट टू नो, विकास पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि. ५७६, मस्जिद रोड जगनपुरा, नवी दिल्ली. (२००६)

१०. कचरे प्रल्हाद आणि गायकवाड शेखर, कायदा माहितीचा अन् अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रकाशन प्रबोधिनी, बाणेर रोड, पुणे. (२०१०)
११. कायंदे डॉ. गंगाधर, संशोधन पद्धती, चैतन्य पब्लिकेशन्स, गंगापूर रोड, नाशिक. (२००५)
१२. काणे प. सि., लोकप्रशासन, विद्या प्रकाशन, रुईकर मार्ग, नागपूर. (१९९२)
१३. काणे प. सि., राजकीय सिद्धंत : आधारभूत संकल्पना, पिंपळापूरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर. (२००२)
१४. कुलकर्णी डी. एस., भ्रष्टाचार निर्मुलन व उपाययोजना, सुयोग प्रकाशन, पुणे (२००६)
१५. कुलकर्णी डी. एस., माहितीचा अधिकार, मनोरमा प्रकाशन, दादर (पू.), मुंबई. (२००७)
१६. गर्गे स. मा. (संपा.), भारतीय समाज विज्ञान कोश, व्हाल्यूमर, पुणे. (२००७)
१७. गेरा नलिनी, राम जेठमलानी, मराठी अनुवाद, सौ. विदुला देशपांडे, चिनार पब्लिशर्स, पुणे. (२००५)
१८. गोडबोले माधव, पब्लिक अकाउण्टॅबिलिटी अँड ट्रान्सपरन्सी दी इम्पेरिटिव्हस ऑफ गुड गव्हर्नन्स, ओरिएण्ट लॉगमन, नवी दिल्ली. (२००३)
१९. गोडबोले माधव, प्रशासनाचे पैलू, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, खंड २ (२०००)
२०. गर्दे दि. कां. आणि बाचल वि. मा., आधुनिक राजकीय विश्लेषण, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. (१९७९)

२१. गोर्बाचेव्ह मिखाईल, पेरेस्त्रोयका, मराठी अनुवाद, लीला आवटे, लोक वाड्मय गृह लि., प्रभादेवी, मुंबई (१९८९)
२२. चपळगावकर न्या. नरेंद्र, माहितीचा अधिकार, राळेगण सिद्धी परिवार, ता. पारनेर, जि. अहमदनगर.
२३. जोशी डॉ. बी. आर., देवरे डॉ. पी. डी., प्रा. नेरपागर पी. यु., सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांचा कोश (राज्यशास्त्र शब्दकोश), डायमंड पब्लिकेशन्स, नारायण पुठ, पुणे. (२००७)
२४. जाधव डॉ. एस. एस., माहितीचा अधिकार, राजश्री प्रकाशन, पटेल नगर, धर्माबाद. (२००८)
२५. जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, परभणी जिल्हा. (२००९)